

K I V O N A T O S I S M E R T E T É S E K

M. N. Alekszejev és B. V. Kolsanszkij:
A logikai és a nyelvtani kategóriák összefüggéséről. (Voproszú jazúkoznanija, 1955/5, 3-19. Ismerteti: Elekfi László.)

A szerzők mulhatatlanul szükségesnek látják a nyelv és a gondolkodás összefüggésének vizsgálatához a nyelvtan és a logika alapvető kategóriáinak: egyfelől a szónak, a mondatnak és azok kapcsolatainak, másfelől a fogalomnak, az ítéletnek és a következtetésnek kölcsönös viszonyával való beható foglalkozást, mely a logikának és a nyelvtudománynak egyaránt feladata.

1. K. BECKER, a nyelvtudomány logikai iskolájának megalapítója vetette fel a logikai és a grammatikai kategóriák egybeesésének, sőt azonosságának tételét. Ezzel a logicizmussal a lélektani nyelvészeti irány szállt szembe. Ez utóbbi - HERBART és SPENCER pszichológiájának hatására, STEINTHAL kezdeményezésére - tagadta a logikai és a nyelvtani kategóriák összefüggését, és a nyelvek felépítését nem a fogalmak logikai viszonyából, nem a dolgok reális viszonyaiból, hanem a dolgokról és a fogalmakról való individuális képzetekből magyarázta. A nyelvtudomány újabb korszakában olyan nyelvészek is nyilatkoztak a logikai és a nyelvtani kategóriák közti kapcsolatok keresése ellen, akik nem tartoznak a lélektani irányhoz.

2. Sok logikai, lélektani és nyelvtudományi kézikönyv említi a logika és a nyelvtan szétválasztó sajáttságaként azt, hogy az emberi tudatnak nemosak logikai oldala van, hanem érzelmi és akarati oldala is. Ez igaz. De mivel a nyelv elsősorban a gondolat kifejezője, azért a nyelvben kifejezett tartalom mindig gondolati tartalomná válik. VINOGRADOV azt írja, hogy az érzelem kifejezése a nyelvben nem lehet nem tudatos. JESPERSEN, és még korábban KERN, több ponton is hivatkozott a nyelv alogikus voltára; később, például, DEUTSCHBEIN próbálta kibékíteni a lélektant és a logikát a nyelvtannal, de idealista alapon. A polgári tudományban ma nagyon elterjedt, úgynevezett logikai szintaxis megint azonosítja a logika és a grammatika kategóriáit, de fordítva, mint a XIX. század lo-

gicistái: a nyelvi alakot csupán sorrendi formulázásnak tekintik. A marxista nyelvtudomány a logikát és a nyelvtant elszakíthatatlan egységben vizsgálja, amely azonban nem zárja ki a kettő közti lényeges különbségeket.

A nyelv és a gondolkodás összefüggésének problémái magukban foglalnak olyan kérdéseket, mint a fogalom és a szó, az ítélet és a mondat, a következtetés és annak nyelvi kifejezőmódjai közti viszony, az összetett szók és a bennük kifejezett logikai kapcsolatok, a logikai és a nyelvtani absztrakció, a szófajok és a gondolkodási kategóriák viszonya.

3. Az ítélet és a mondat viszonyáról szóló hatalmas irodalomban mindeddig nem alakult ki egységes vélemény. Vita folyik arról, hogy minden mondat ítéletet fejez-e ki; hogy milyen természetűek a kérdő, a felszólító és az egytagu kijelentő mondatok; hogy ugyanaz a mondat kifejezhető több különböző ítélettel; hogy van-e az ítéletben egyértékese a másodfokú mondatrészeknek stb.

Az első kérdés úgy oldható meg, ha az ítéletet, a kérdést és a felszólítást logikai "nyilatkozat"-ként az alany és az állítmány más-más jellegű kapcsolatának fogjuk fel. A mondat megfelelő fajtait a nyelvtanban úgy tekinthetjük, mint a logikai nyilatkozat kategóriájának egymástól élesen különböző fajtáit.

Az egytagu mondatokat megpróbálták egytagu ítéletekből magyarázni, de siker nélkül. Ha fölteszük, hogy egytagu ítélet is van, akkor azzal ellentmondunk az ítélet fogalmának, hiszen az ítélet magában foglalja azt is, amiről szó van, és azt is, amit arról mondunk. Ahol nincs /logikai/ subjectum, ott nem lehet praedicatum sem, és fordítva. Másfelől a nyelvtudományban nem dőlt meg az a tétel, hogy az egytagu mondatok valóságos mondatok, amelyek meghatározott gondolatot: ítéletet fejeznek ki. Ezekből a mondatokból annak a gondolatnak a formájában vonhatjuk ki az ítéletet, hogy valamely jelenség kezdődik (hajnal a "hajnalodik", este az "esteledik" stb. személytelen igéből álló mondatokban), vagy valamely tény, állapot fennáll ("tél", "tűz" stb. a névszói mondatokban). Ezek közel állnak az egzisztenciális ítéletekhez. BULAHÓVSZKIJ nézete szerint a személytelen (egytagu) mondatok az alábbiakban véve kéttagú aktusból álló gondolat megnyilatkozásának egy sajátos fajtája. Azt is megjegyezték, hogy az egyetlen igéből álló mondat személyragja névmásra való utalást fejezhet ki (pl. Hajnalodik jelentheti azt, hogy ez az adott jelenség "hajnal"), a nominatív mondatokban pedig a mondatintonáció fejez ki predikatív funkciót. Vannak olyan egytagu - azaz csak egy fő mondatrészt tartalmazó - mondatok (ugynevezett puszta mondatok), amelyekben az ítélet subjectuma nincs külön szóval kifejezve, és vannak olyan egytagu mondatok (ugynevezett bővített mondatok), amelyekben meghatározott logikai hangsúlyozással nemcsak az ítélet praedicatuma, hanem a subjectuma is külön szóval van kifejezve (bár ez a szó a mondatban nyelvtanilag nem alany).

4. Az ítélet és a mondat viszonyának problémájában fontos körülmény a mondat értelmének megváltoztatása a logikai vagy mondathangsúly segítségével. Sok nyelvben, így az oroszban is felhasználják a logikai hangsúlyt a mondat logikai értelmének kifejezésére anélkül, hogy a mondat lexikális állományát megváltoztatnák (például: Ja daju emu knigu a ja, a knigu stb. hangsúlyozásával). A mondathangsúly által egy mondatrész logikai praedicatummá válhat. Ebben a vonatkozásban PESKOVSKIJ kiváló érdeme, az a tétel, hogy az intonáció a legfontosabb szintaktikus eszköz. Mostanában már elutasítják a mondatnak azt a szűk, formális skémáját, amely csak a (nyelvtani) alany és állítmány viszonyára korlátozódik. A mondat tényleges nyelvi formája magában foglalja a szórendet is, az intonációt is, és ennek eredményeként a logikai gondolat kifejezésének a lehetőségei nagyobbak lesznek.

Ezek után nem láthatunk ellentmondást ítélet és mondat közt azokban az esetekben, amikor a hangsúllyal jelölt logikai praedicatum nem esik egybe a morfológiai állítmánnyal (igével vagy névszóval). Azt sem mondhatjuk, hogy ugyanaz a mondat több különböző ítéletet fejezhet ki, hiszen a szórend vagy a logikai hangsúly megváltoztatása nemcsak az ítéletet, hanem a mondatot is megváltoztatja.

A másodfoku mondatrészekről BUSZLAJEV azt írta, hogy a főrészekkel együtt alkotják a logikai alanyt, ill. a logikai állítmányt. E szerint a felfogás szerint a másodfoku mondatrészek csak a mondatnak tartozékai, a gondolat alkatába nem tartoznak bele. Egy másik felfogás szerint ezek a gondolkodás megfelelő logikai formáit fejezik ki. Tudvalevően a logika megkülönböztet "attributív" (tudniillik fogalomból és annak jegyéből álló) és "predikatív" viszonyokat (tudniillik ítéletet). A fogalomnak és jegyének viszonya mindig egységes összetett egészként szerepel, az ítéletben annak egyik tagját alkotja. Ez a viszony a nyelvben névszó mellett mint jelzős szókapcsolat, ige mellett mint tárgyias vagy határozós szókapcsolat fejeződik ki. A fogalmak logikai predikatív viszonya (az ítélet) a szintaxisban mondat formájában (pontosabban: a mondat predikatív kapcsolatának formájában) realizálódik.

Sajnos, a logikusok és a nyelvtanirók külön-külön foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel. Amikor például a logikusok meghatározzák az összetett ítéletet, nem használják fel az összetett mondat terén rendelkezésre álló nyelvtani anyagot, és az összetett ítéletek közé sorolják az olyat is, mint Ivanov i Petrov - sztudéntü. A nyelvi tényekhez való visszatérés nagyon segítené a logikusokat abban, hogy megtalálják az ítélet formális összetettségének jobban meghatározott kritériumát, és kiküszöböljék az ebben a kérdésben fennálló zűrzavart. Másfelől a nyelvtanirók sem vonják be eléggé vizsgálati körükbe a logikai anyagot az összetett mondat elemzésekor. Például: egyesek összetettnek minősítik az olyan mondatokat, mint Ne vsze to zoloto, esto blesztit 'Nem mind arany, ami fénylik'. Ebben a mondatban: Ego net, potomu esto on bo-len 'Ől nincs itt, mert beteg' - egy ítéletet találnak, eb-

ben pedig: Ego net potomu, csto on bolen 'IÓ] azért nincs itt, mert beteg' - kettőt, jöllehet mind a kettő következtetést tartalmaz, nem ítéletet.

Szükséges a logikusok és a nyelvészek együttes munkája az ítélet és a mondat fejlődése problémájának a megoldásához is. Meg kell jegyezni, hogy ha a nyelvészek már értek is el valamit ebben az irányban, a logikusok munkájának eredménye zérussal egyenlő. Vannak logikusok, akik azt gondolják, hogy az ítélet a keletkezése után nem fejlődik tovább. Ebből furcsa kép adódik: a nyelvtani forma - a mondat - fejlődik, tartalma pedig - az ítélet - változatlan marad. A logikai és a nyelvtani kategóriák egységének elvét ki kell terjeszteni az ítélet és a mondat fejlődésének problémájára is. Az ítélet is fejlődik, s ez a fejlődés mindenekelőtt szerkezetének bonyolultabbá válása felé halad, éppen úgy, mint alkotórészeinek, a subjectumnak és a praedicatumnak szerkezeti fejlődése.

5. Legkevésbé van kidolgozva a következtetésnek és nyelvi kifejezésmódjainak a kérdése. A következtetésnek mint gondolkodási formának lényege: egy összefüggésnek más összefüggés által való közvetítése.

A logika sokfajta közvetlen és közvetett következtetést különböztet meg. Az utóbbiak közül kiemeli a kategórikus szillogizmust, a feltételes szillogizmust, a szétválasztó szillogizmust, az indukciót, a tradukciót stb. Mindegyik határozott nyelvi formában jut kifejezésre. A példaként emlegetett típus formája három mondatból álló rendszer. De a lazán egymás mellé tett mondatoknak ez a rendszere a gondolkodás gyakorlatában nem fordul elő sűrűn. Leginkább logikai kézikönyvekben találkozunk vele, továbbá az olyan, szigorúan deduktív tudományban, mint a matematika. Az élő beszédben a következtetés leggyakoribb formája az összetett: mellérendelt vagy alárendelt mondat. Teljes alakjában is ritkán alkalmazzuk a következtetést. Három alkotórésze közül rendszerint elhagyjuk az egyiket: az első vagy a második premisszát vagy a zárótételt. A következtetésnek ezt a rövidített formáját a logika hagyományosan entimémának nevezi. A három rész egyikének elhagyását az teszi lehetővé, hogy az elhagyott rész könnyen odaérthető a szövegkörnyezetből. Ez az elhagyás rövidebbé, simábbá teszi a gondolatmenetet.

A következtetés vagy ok és okozat kapcsolatát tárja fel, vagy megokolás és következmény kapcsolatát. De nem minden olyan mondat fejez ki következtetést, amely ok és okozat kapcsolatát tartalmazza. Például: "Betegség miatt nem jött el a foglalkozásra"; "Az áru magas önköltségének oka a munka alacsony termelékenységé".

Az egyik premissza elhagyásával megrövidített következtetés kifejezésre juthat kötőszók segítségével vagy a nélkül. Ezek a kötőszók gyakran ok és okozat viszonyát fejezik ki, mint tak kak 'mivel', potomu csto 'mert', iz-za togo csto 'azért,

mert', blagodarja tomu csto 'azáltal, hogy', v szvjazi sz tem csto 'azzal kapcsolatban, hogy', v vidu togo csto 'annak láttára, hogy', vszledsztvie togo csto 'annak következtében, hogy', v szilu togo csto 'annak folytán, hogy', zatem csto 'azért, mert', ibo 'mert hiszen', poszkol'ku 'minthogy' stb. Ehhez a csoporthoz vehetjük az olyan szavakat, mint szledovatel'no 'következésképp', itak 'igy tehát', znacsit 'tehát', sztalo bit 'vagyis', poštomu 'ezért', potomu 'azért' stb. Ezek egy része okhatározó kötőszó, és ezért függő, alárendelt mondatot vezet be. A felsorolt szavak másik része nem az okot, hanem a következményt emeli ki. - De nem csak ilyen kötőszókkal összetett mondatokban juthat kifejezésre következtetés, hanem másféle összetett mondatokban is, ahol nem a kötőszók jelentésében, hanem a mondat egészének tartalmában mutatkozik meg. Például: "A tél havas volt, és mindnyájan áradást vártak". Itt is ok és következmény viszonyával van dolgunk, még-sincs alárendelő viszony a két mondat közt, hanem mellérendelő viszony. Előfordul, hogy ilyen rövidített következtetés kifejezésében egyáltalán nincs kötőszó. Akkor az ok-okozat viszonyának kifejezésében a sajátos intonációnak vagy a szünetnek van szerepe. Például: "Az építkezés kezdete télre esett - ebben áll a helyzetnek különösen nehéz volta".

Ritkábban találkozunk a rövidített következtetés másik fajtájával, amelyben a zárótétel marad el. Formája rendszerint két olyan mondat, amelyeket a 'pedig', no 'de' kötőszó köt össze. Például: "Minden marxista materialista, de Plehanov marxista" (az elhagyott zárótétel: "Plehanov materialista").

A gondolkodás logikai szerkezete és a nyelv grammatikai szerkezete egységének elismerése semmiképp sem vezethet a logikai és a nyelvtani kategóriák azonosításához, minthogy a kettő egysége feltételezi vitathatatlan különbségüket. De a marxizmus tanításán alapuló nyelvtan általános elmélete nem hagyja figyelmen kívül a logikai és a nyelvtani kategóriák kapcsolatának kérdését. Megengedi ennek a kapcsolatnak mélyebb megokolását és nyelvi tényekkel való igazolását, de egyúttal a közöttük levő tényleges különbségek feltárását is, melyek az egyiknek és a másiknak sajátos belső törvényeiből folynak.